

$$\frac{A_{10}}{90}$$

Sesto Giulio Frontino

Il IV libro
degli *Strategemata*

*Introduzione, nota critica
e traduzione a cura di*

Giuseppe Cusmano

Copyright © MMV
ARACNE editrice S.r.l.

www.aracneeditrice.it
info@aracneeditrice.it

via Raffaele Garofalo, 133 a/b
00173 Roma
(06) 93781065
fax (06) 72678427

ISBN 88-7999-793-9

*I diritti di traduzione, di memorizzazione elettronica,
di riproduzione e di adattamento anche parziale,
con qualsiasi mezzo, sono riservati per tutti i Paesi.*

*Non sono assolutamente consentite le fotocopie
senza il permesso scritto dell'Editore.*

I edizione: gennaio 2005

INDICE

Testimonianze su Sesto Giulio Frontino	IX
Introduzione	XIII
Nota critica	XXVII
Nota bibliografica	XXXVII
Il quarto libro degli Strategemata	1
APPENDICE: La prefazione degli Strategemata	67

SEXTI IULII FRONTINI TESTIMONIA

A. VITAE

1. Tac. *Agr.* 17,2: et Cerialis quidem alterius successoris curam famamque obruisset: subiit sustinuitque molem Iulius Frontinus, uir magnus, quantum licebat, ualidamque et pugnacem Silurum gentem armis subegit, super uirtutem hostium locorum quoque difficultates eluctatus.

2. Tac. *Hist.* 4, 39: Kalendis Ianuariis [70 p. C.] in senatu, quem Iulius Frontinus praetor urbanus uocauerat, legatis exercitibusque ac regibus laudes gratesque decretae [...] Et mox eiuante Frontino Caesar Domitianus praeturam cepit.

3. Mart. 10, 48, 18: Saturis mitia poma dabo/ de Nomentana uinum sine faece lagona,/ quae bis Frontino console trima fuit.

4. Mart. 10, 58, 1: Anxuris aequorei placidos, Frontine, recessus/ et propius Baias litoreamque domum,/ et quod inhumanae cancro feruente cicadae/ non nouere nemus, flumineosque lacus/ dum colui, doctas tecum celebrare uacabat/ Pieridas: nunc nos maxima Roma terit.

5. Plin. *paneg.* 61, 5-7: Laudandus quidam et ille qui consulatum tertium meruit, sed magis sub quo meruit: magnus memorandusque qui tantum praemium cepit, sed maior qui capienti dedit. Quid, quod duos pariter tertio consulatu, duos collegii tui sanctitate decorasti? [...] Uterque nuper consulatum alterum gesserat a patre tuo, (id est quanto minus quam a te?) datum.

6. Plin. 4, 8, 3: Mihi uero illud etiam gratulatione dignum uidetur, quod successi Iulio Frontino, principi uiro, qui me nominationis die per hos continuos annos inter sacerdotes nominabat, tamquam in locum suum cooptaret; quod nunc euentus ita comprobauit, ut non fortuitum uideretur.

7. Plin. 5, 1, 5: Adhibui in consilium duos, quos tunc ciuitas nostra spectatissimos habuit, Corellium et Frontinum. His circumdatus in cubiculo meo sedi.

8. Plin. 9, 19, 1-6: Reprehendis quod iusserit [*scil.* Verginius Rufus], addis etiam rectiusque Frontinum, quod uetuerit omnino monumentum sibi fieri, meque ad

extremum quid de utroque sentiam consulis [...]. Age dum, hunc ipsum Frontinum in hoc ipso, in quo tibi parciore uidetur et pressiore, comparemus! Vetuit exstrui monumentum; sed quibus uerbis? 'Impensa monumenti superuacua est; memoria nostri durabit, si uita meruimus'.

B. SCRIPTORVM

9. Veget. *De re militari*, 1, 8: compulsi euolutis auctoribus ea me in hoc opusculo fidelissime dicere, quae Cato ille Censorius de disciplina militari scripsit, quae Cornelius Celsus, quae Frontinus perstrigenda duxerunt.

10. Veget. *De re mil.*, 2, 3: nam unius aetatis sunt, quae fortiter fiunt; quae uero pro utilitate rei publicae scribuntur, aeterna sunt. Idem fecerunt alii complures, sed praecipue Frontinus, diu Traiano ab eius modi comprobatus industria.

Sul nome completo di Frontino (*Sextus Iulius Frontinus*) e sui suoi consolati: *CIL* VI 2222; VIII 7066; XIII 7711, 8624; XV 7474; XVI 42; *Inscr. Ital.* XIII 1, pp. 194-195; "Ann. ep." 1935, 26; "Rev.et.gr." 80, 1967 n. 580